

ביקורת זו בוחנת את הספר בפרספקטיבה של תהפוכות הזמן שחלף ומנקודת מבט של כלכלן.

הספר פותח בשני פרקים המציגים את הטענה הכללית: פיתוח כלכלי וקשרים כלכליים בין מדינות תורמים ליציבות מדינית-ביטחונית. הפרק הראשון מציג את חוסר שיתוף הפעולה הכלכלי וחוסר היציבות החברתית-מדינית באירופה בין מלחמות העולם במאה ה-20, לעומת פיתוח הקשרים ושיתופי הפעולה הכלכליים והיציבות המדינית במערב אירופה לאחר מלחמת העולם השנייה. דיון זה נראה מעט אופטימי במבט מ-2023, כשנה לאחר הפלישה של רוסיה לאוקראינה והתמיכה האירופית באוקראינה, למרות התלות האירופית בנפט וגז רוסיים והיקף היבוא הנרחב של רוסיה ממדינות אירופה. פרקי הפתיחה כוללים גם דיון קצר במאמרים אמפיריים שבחנו את ההשפעות ההדדיות בין פיתוח כלכלי וקשרים כלכליים לבין יציבות מדינית-ביטחונית (עמ' 29-32), לרבות בהקשר של המזרח התיכון. דיון זה מתייחס הן למחקרים אקדמיים שמצאו קשר שלילי בין פיתוח כלכלי לבין יציבות ביטחונית – בהתאם לתזה העיקרית של הספר – והן למחקרים שמצאו קשר סטטיסטי חיובי בין גידול בעושר של חברות או של פרטים לבין פעילות טרור או חוסר יציבות ביטחונית. השקס פוטר את המחקרים שאינם תומכים בתזה העיקרית של הספר כתוצאות של מחקרים ספורים וכעדויות המתייחסות לפיתוח כלכלי גרידא. זאת בשונה מההשפעה של קשרים כלכליים בין מדינות או חברות יריבות, היוצרים על פי התזה של הספר תמריץ ישיר לשיפור היחסים.

מאחר שהשפעתם של קשרים כלכליים על יציבות מדינית וביטחונית עומדת בליבת הספר, ניתן היה לצפות כי הדיון בקשרים אלו יהיה רחב יותר וייתייחס להבדלים אפשריים בהשפעה של קשרי מסחר, תעסוקה, תיירות או אנרגיה, או בהשפעה של זהות הנהנים מהקשרים הכלכליים על יציבות מדינית וביטחונית. דיון זה גם אינו מתייחס להשפעה של פיתוח כלכלי וקשרים כלכליים על עמדות ופעולות של ישראל ושל אזרחים ישראלים ביחס לחברות ומדינות באזור. בהקשר זה ניתן לציין ניסוי מבוקר של סומיטרה ג'ה ומשה שעיו (Jha & Shayo, 2019), שהמחישו כי מסחר בנכסים פיננסיים בבורסה הישראלית והפלסטינית, המושפעות לרעה מאירועים ביטחוניים, הביא ישראלים שהשתתפו בניסוי להצביע למפלגות התומכות בפשרה מדינית בבחירות 2015.

שאר הספר מאורגן בצורת שתי וערב עם פרקים נושאים (סחר, חדשנות, תיירות, אנרגיה וכדומה) ופרקים על כלכלות ספציפיות (הכלכלה הפלסטינית, כלכלות המפרץ הערבי, מצרים ועוד). מבנה מוצלח זה מאיר נושאים בהקשר האזורי ולאחר מכן יוצר תמונה

גשרים כלכליים בין ישראל למדינות ערב

חגי אטקס

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

שם הספר: **גשרי הכלכלה: ההזדמנויות החדשות במזרח התיכון.**

מאת: איל השקס

הוצאה: מטר

שנה: 2021

מס' עמודים: 276

ספרו של איל השקס **גשרי הכלכלה: ההזדמנויות החדשות במזרח התיכון** פורסם בעקבות הסכמי אברהם שנחתמו בספטמבר 2020, והתזה העיקרית של השקס מתייחסת במישרין להסכמים:

”הסכמי אברהם” הם חלק קטן ממגמה עמוקה יותר במזרח התיכון בשנים האחרונות, כזאת שתמשיך להיות רלוונטית בעשורים הקרובים. במציאות הנוכחית, כוחות הכלכלה גוברים על העוינות המסורתית לישראל, בונים בהדרגה גשרים חדשים ומבשרים על פוטנציאל לעצב שפה חדשה. ישראל יכולה לרתום את הכוחות הללו כדי לשפר את מצבה המדינית והביטחוני במזרח התיכון (עמ' 12-13).

החדשות בדבר כוונות הממשלה החדשה לפעול לנרמול היחסים עם ערב הסעודית מעניקות משנה תוקף לתזה זו.

לשם השוואה, היצוא מטורקיה לישראל (כ-5.7 מיליארד דולר ב-2022) כולל בעיקר סחורות טורקיות שייצואן מעסיק עובדים מקומיים ומבוסס על הון טורקי. בראייה אינטגרטיבית, ייתכן שהערך המוסף של היצוא מטורקיה לישראל, שהיא יעד היצוא הטורקי התשיעי בגודלו בעולם, נוסף על המשרות והערך המוסף שנוצרים מביקורי כ-840 אלף תיירים ישראלים בטורקיה בשנת 2022, וההצעות הטורקיות לחבר את שדות הגז הישראליים לצינורות המובילים גז דרך טורקיה לאירופה – כל אלה היוו שיקול בהחלטת ההנהגה הטורקית להפשיר את היחסים עם ישראל בשנה האחרונה. תמריצים כלכליים אלו מקבלים משנה תוקף על רקע המשבר הכלכלי החרף בטורקיה והגידול בביקוש האירופי לאנרגיה חלופית לגז הרוסי.

מאחר שהשפעתם של קשרים כלכליים על יציבות מדינית וביטחונית עומדת בליבת הספר, ניתן היה לצפות כי הדיון בקשרים אלו יהיה רחב יותר.

הפרק על האנרגיה הוא דוגמה יפה לניתוח של גורמים בסיסיים שעמד בתהפוכות של השנה וחצי האחרונות, כולל ההשפעות של המלחמה המפתיעה באוקראינה. החשיבות הגוברת של השימוש בגז מישראל כמקור העיקרי להפקת חשמל בירדן באה לידי ביטוי בדוח קרן המטבע על הסיוע לירדן: "עלויות הגז המיובא לירדן עלו בשיעור ניכר, אך חוזים לטווח ארוך מציעים הגנה מסוימת מהעלייה הגלובלית במחירי האנרגיה" (IMF, p. 45). גם ניתוח המתיחות בין לבנון לישראל בשל הבעלות על שדה הגז במים הכלכליים עומד במבחן ההתפתחויות מאז פרסום הספר, ודומה כי מקבלי ההחלטות בישראל קיבלו את עצת הספר: גז לבנוני עשוי לשרת את האינטרס הישראלי אם תקבולי הגז לא יגיעו לחזבאללה.

לפני הסיכום אעלה שלוש הערות טכניות: ראשית, אין בספר שימוש בתרשימים ובמפות שיסייעו להבהרת מסריו. החריג היחידי הוא תרשים המציג את מספר הפיגועים ביהודה ושומרון (עמ' 204), אך אין תרשים של נתונים כלכליים, העומדים במרכז הטיעון של הספר. כך גם מפה עשויה לסייע בפרק על האנרגיה, למשל על ידי המחשת אתרי שדות הגז, האפשרויות ליצוא גז למדינות האזור בצינורות, שדה הגז שהיה במחלוקת בין ישראל ולבנון.

שנית, הספר פונה לקהל הרחב, אך הוא מבוסס על מספר רב של מקורות. על כן הוחלט להשתמש בהערות שוליים כמקובל בספרות מחקרית, אך להנגיש את המלל

אינטגרטיבית של הכלכלות השכנות ושל פוטנציאל הקשרים שלהן עם ישראל. פרקים אלו מבוססים בעיקר על מידע שפורסם בתקשורת, דוחות של גופים בינלאומיים וראיונות שהמחבר ערך. מנגד, פרקים אלו כוללים מעט ניתוח עצמאי כמותני או איכותני של המחבר, או שיפוט עצמאי באשר לאמינות וחשיבות המידע המגוון המובא בפרקים אלו.

בפרט, פרקים אלו אינם כוללים הצגה והשוואה מסודרת של נתונים כלכליים זמינים על מבנה הכלכלה הישראלית והכלכלות השכנות. חיסרון זה בולט משום שכלכלה היא דיסציפלינה כמותנית המשתמשת בנתונים סטטיסטיים כדי לתמוך בטיעונים. נהיר כי הספר אינו מכוון לכלכלנים בלבד ואינו מנסה להציג ניתוח מקצועי מקורי. ואולם הצגת נתונים וממדים בסיסיים בצורה נגישה לקורא המשכיל עשויה לחזק את הטיעונים המוצגים בספר או להפריכם.

אדגים מהפרק על המסחר כיצד ניתוח כמותי פשוט עשוי לתמוך או לשלול טענות שהספר מעלה. השקס מתאר את ההיקף המוגבל של הסחר בין ישראל לבין מצרים וירדן, שחתמו על הסכמי שלום עם ישראל לפני עשורים, וטוען כי ההיקף הנמוך של הסחר אינו מחויב המציאות. בפרט הוא טוען כי "את הסחר עם ירדן אפשר וצריך להרחיב" (עמ' 57), אך אינו מבצע השוואה פשוטה של הסחורות שישראל מייבאת מול אלו שירדן מייבאת ולהיפך, על מנת למפות את הפוטנציאל לסחר בסחורות שונות.

נוסף על כך, כאשר השקס מצטט אומדנים של פוטנציאל הסחר בין ישראל למדינות באזור הוא אינו מציב אותם בהקשר, כלומר אינו מעריך את היקף התוצר או הסחר שיווצרו כתוצאה מהידוק קשרי המסחר ביחס לכלכלות הרלוונטיות. למשל, היצוא הפלסטיני לישראל עמד ב-2022 על כ-1.2 מיליארד דולר, אך הוא מהווה כ-90 אחוזים מהיצוא הפלסטיני. לעומת זאת היצוא האמירתי לישראל עמד על 1.7 מיליארד דולר, הצפויים להיות פחות מחצי אחוז מהיצוא האמירתי. גם אם היקף הסחר בין ישראל לאיחוד האמירויות יגיע לכ-6.5 מיליארד דולר – בדומה ליצוא האמירתי לאיראן – הוא יהווה פחות משני אחוזים מסך היצוא האמירתי, וספק אם הוא ישפיע על שיקולים מדיניים של איחוד האמירויות. ניתוח של חשיבות הסחר לאמירויות ולהחלטות המדיניות של האיחוד צריך להביא בחשבון גם את מאפייני המסחר. רוב היצוא האמירתי לעולם בכלל, וכ-80 אחוזים מהיצוא לישראל בפרט, הוא סחר מעבר של סחורות שיוצרו במשקים אחרים. סחר זה מניב ערך מוסף מקומי מוגבל בגין שירותי תובלה, אחסנה ביטוח ושירותים פיננסיים למסחר בינלאומי.

של ההערות באתר הוצאת הספרים ולא בסוף הספר. ואולם הגישה לקובץ הערות השוליים אינה נוחה, ועל כן מומלץ להוסיף למהדורות הבאות קישור באמצעות קוד מודפס.

הספר שפורסם זמן קצר אחרי הסכמי אברהם מצביע על הפוטנציאל של שימוש בקשרי הכלכלה בין ישראל למדינות האזור במספר שווקים כדי לחזק את מעמדה המדיני-ביטחוני של ישראל ולתמוך ביציבות מדינית-ביטחונית.

כמו כן, הספר מתעלם מקשרים כלכליים של ישראל, לעיתים מצומצמים בהיקפם, עם מדינות האזור בעשורים הקודמים שקדמו להסכמי אברהם. כך, בשונה מהתיאור של פריקת המטען המדווח הראשון מהאמירויות בנמל חיפה, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הישראלית דיווחה על סחר עם איחוד האמירויות בשנים 2004–2013, כאשר סך היצוא בשנים אלו עמד על יותר ממאתיים מיליון דולר והיבוא – כמאה מיליון דולר. בדומה לכך, העסקתם בישראל של אלפי עובדים לבנונים מאזור דרום לבנון, משנות ה-80 ועד הנסיגה מלבנון בשנת 2000, אינה מוזכרת בניתוח של קשרי התעסוקה או של כלכלת לבנון.

לסיכום, הספר שפורסם זמן קצר אחרי הסכמי אברהם מצביע על הפוטנציאל של שימוש בקשרי הכלכלה בין ישראל למדינות האזור במספר שווקים –

סחר בסחורות, חדשנות, תיירות, אנרגיה ותעסוקה – כדי לחזק את מעמדה המדיני-ביטחוני של ישראל ולתמוך ביציבות מדינית-ביטחונית. הספר משתמש במגוון רחב של מקורות מידע, אך בצורה לא ביקורתית. יתר על כן, היקף התועלת הכלכלית למדינות האזור מחיזוק הקשרים עם ישראל אינו נבחן בהקשר הכלכלי של המדינה המדוברת. לכן קשה לקבוע אם הרווח הכלכלי מהקשרים עם ישראל גדול דיו כך שיהווה שיקול בקביעת אסטרטגיות מדיניות או מאקרו-כלכליות של המדינות השכנות. עם זאת, דומה כי חלק מהניתוחים בספר, ובפרט הניתוח על קשרי האנרגיה, עומדים במבחן התהפוכות של השנה וחצי האחרונות.

ד"ר חגי אטקס הוא חוקר בכיר אורח במכון למחקרי ביטחון לאומי. הוא חוקר את כלכלות המזרח התיכון ואת קשריהן עם הכלכלה הישראלית. haggaye@inss.org.il

מקורות

- IMF. (2022, December 12). *Jordan fifth review under the extended arrangement under the extended fund facility and request for modification of performance criteria; Staff report; and Statement by the Executive Director for Jordan*. IMF Country Report 23/049. DOI: <https://doi.org/10.5089/9798400231957.002>
- Jha, S., & Shayo, M. (2019). Valuing peace: The effects of financial market exposure on votes and political attitudes. *Econometrica*, 87(5), 1561–1588. <https://doi.org/10.3982/ECTA16385>